

تأثیر بازگشت مهاجران به روستاها در بهبود معیشت ساکنان

(مطالعه‌ی موردی: شهرستان آق‌قلا)

سید حسن مطیعی لنگرودی* - استاد دانشکده جغرافیا، دانشگاه تهران^(۱)

مجتبی قدیری معصوم - استاد دانشکده جغرافیا، دانشگاه تهران^(۱)

محمدرضا رضوانی - استاد دانشکده جغرافیا، دانشگاه تهران^(۱)

عبدالحمید نظری - استادیار دانشگاه پیام‌نور واحد گنبد کاووس

بهمن صحنه - دانشجوی دکتری جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی، دانشگاه تهران

پذیرش مقاله: ۱۳۸۹/۵/۱۱ تأیید نهایی: ۱۳۹۰/۱/۳۱

چکیده

محوریت انسان در فرایند توسعه در مناطق روستایی از مهم‌ترین ابزارهای توسعه به‌شمار می‌آید؛ زیرا ویژگی‌های نیروی انسانی به لحاظ کمی و کیفی از جمله عوامل مؤثر در جریان توسعه‌ی روستایی شمرده می‌شود. افزایش جمعیت و کمبود فعالیت‌های اشتغال‌زا در نواحی روستایی، موجب آسیب‌پذیری خانوارهای روستایی شده و بیشتر مهاجرت روستاییان به نواحی شهری، به دلیل نبود اشتغال و درآمد برای گذران زندگی خانوار است. در چنین شرایطی، بسیاری از جوانان روستایی از مهاجرت موقت به‌مانند راهبردی برای مقابله با پدیده‌ی بیکاری استفاده می‌کنند و پس از سپری کردن یک بازه زمانی برای کسب مهارت و سرمایه‌ی کافی، به نواحی روستایی باز می‌گردند. هدف پژوهش حاضر، تحلیل این نوع از مهاجرت‌ها (مهاجرت بازگشتی) با تأکید بر رویکرد معیشت پایدار روستایی و بررسی آثار آن بر سرمایه‌های انسانی، مالی، فیزیکی، اجتماعی و طبیعی افراد مهاجر بازگشته و پیامدهای پس از بازگشت افراد مهاجر و تنوع فعالیت‌های اقتصادی در نواحی روستایی است. مطالعات انجام شده در این زمینه نشان داده است که در ۹ روستای شهرستان آق‌قلا، بازگشت مهاجران به نواحی روستایی مشاهده می‌شود؛ بنابراین تمامی این روستاها که ۶۲ مورد مهاجر بازگشته دارد، بررسی شده است. روش پژوهش، پیمایشی و تکمیل پرسش‌نامه و گفت‌وگو با مهاجران بازگشته است. با استفاده از آماره توصیفی T و Z به تحلیل نتایج پرسش‌نامه در محیط نرم‌افزاری SPSS پرداخته شد و از نرم‌افزار ARCGIS برای تهیه‌ی نقشه استفاده شده است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که مهاجرت موقت نیروی جوان روستایی، مهم‌ترین راهبرد به‌کار رفته برای اداره‌ی زندگی بوده است و پس از کسب مهارت و بازگشت به نواحی روستایی، تفاوت چشمگیری در سرمایه‌های انسانی، مالی، فیزیکی، اجتماعی و طبیعی افراد بازگشته رخ داده است. مهم‌ترین پیامدهای این نوع از مهاجرت کسب درآمد بیشتر، افزایش رفاه زیستی، کاهش آسیب‌پذیری، بهبود امنیت غذایی، بهبود شأن و منزلت انسانی برای مهاجران بازگشته به روستاها بوده است.

کلیدواژه‌ها: بازگشت مهاجران، معیشت پایدار، توسعه روستایی، شهرستان آق‌قلا.

مقدمه

بخش بزرگی از جمعیت جهان در مناطق روستایی زندگی می‌کنند و زندگی آنها به منابع در دسترس محلی وابسته است. با توجه به رشد جمعیت در دنیا، شاهد افزایش تقاضا برای غذا، کاهش منابع طبیعی، تغییر آب‌وهوا و افزایش فشار به زمین بوده که خانوارهای روستایی را نیز با آسیب‌پذیری مواجه ساخته است.

پایه‌های آغازین اقتصاد در روستاها را باید بر پایه‌ی فعالیت‌های کشاورزی دانست؛ اما در فرایند تحولات اقتصاد روستایی در جهان، به‌نظر می‌رسد که بخش کشاورزی، به‌تنهایی توانایی ایجاد تعادل در شاخص‌های اقتصاد روستاها و جمعیت این مناطق نبوده و لزوم پرداختن به فعالیت‌های غیرکشاورزی و جست‌وجوی شیوه‌های جدید معیشت، بیش از پیش احساس می‌شود (مشیری و همکاران، ۱۳۸۳، ۱۴۴). متنوع کردن اقتصاد روستایی به سوی فعالیت‌های غیرکشاورزی، بدان معناست که نه‌تنها باید به رشد فعالیت‌های غیرکشاورزی روستایی، بلکه به افزایش و تنوع فعالیت‌های کشاورزی و غیرکشاورزی و منابع درآمدی مکمل در راهبردهای معیشت خانواده‌های روستایی توجه کرد (Rocchi, 2009, 3). ضرورت استفاده از توانایی، تجربه و مهارت مهاجران، به‌عنوان یکی از راه‌حل‌های مناسب برای ایجاد اشتغال، افزایش درآمد روستاییان، جلوگیری از مهاجرت به شهرها و درنهایت توسعه‌ی کشور است. برای تعدادی از جوانان روستاها، چون فعالیت‌های کشاورزی نمی‌تواند به مقدار کافی برای آنها تأمین درآمد کند، ترک کشاورزی، یعنی حرکت به سمت شهر و تلاش برای شروع سبک جدیدی از زندگی مطرح می‌شود (Andersen, 2002, 8). از جمله موضوعاتی که کمتر به آن پرداخته شده، نقش مهاجران بازگشته است که در فرایند پیشرفت بسیار مهم هستند؛ زیرا آنها نماد ورود سرمایه به شکل پول - که در خارج از آن محل جمع کرده‌اند - و هم مهارت‌ها - دانش‌های نوین آموخته شده - به‌دلیل حضور در خارج از محیط روستا هستند (Wahba, 2003, 1). بسیاری از مردم در روستاها، با تنگنای فرصت‌های شغلی، کاهش درآمد، رشد چشمگیر جمعیت، نرخ بالای بیکاری به‌ویژه برای جوانان و فقر اقتصادی مواجه بوده که این مشکلات آنها را با خطر امنیت معیشتی مواجه می‌کند (OECD, 2008, 15). در سال‌های گذشته به‌هنگام تدوین برنامه‌های آمایش سرزمین و تقسیم فضایی فعالیت‌ها، برای استان گلستان "نقش کشاورزی" در نظر گرفته شده است، بنابراین بخش صنعت استان، نتوانسته هم‌پای دیگر بخش‌های اقتصادی توسعه یابد. عرصه‌های روستایی استان گلستان در سال‌های گذشته شاهد جابه‌جایی تعداد بسیاری از جوانان بیکاری است که در جست‌وجوی کار، نه‌تنها به کانون‌های شهری داخل استان و تهران و نواحی پیرامونی آن، بلکه به خارج از کشور (از جمله ترکیه) نیز مهاجرت می‌کنند (نظری، ۱۳۸۳، ۲۴-۲۲). مشکل فعلی روستاها، کمبود سرمایه و نیروی انسانی ماهر است و چنانچه این افراد مهاجر به روستاها برگردند، به‌دلیل سرمایه‌ای که اندوخته‌اند و مهارتی که کسب کرده‌اند، می‌توانند راه توسعه‌ی پایدار روستایی را هموار کنند. با توجه به مطالب ارائه شده، برخی از این افراد مهاجر پس از بازگشت توانسته‌اند مهارت فراگرفته خود را در روستاهای شهرستان آق‌قلا راه‌اندازی کنند؛ بنابراین اهدافی که برای پژوهش حاضر اندیشیده شده است: بررسی و تحلیل نقش مهاجران بازگشته در معیشت پایدار روستایی، تأثیر بازگشت مهاجران در کاهش آسیب‌پذیری خانوارهای روستایی و کاهش فقر و بیکاری در نواحی روستایی، ایجاد منابع قابل اعتماد درآمدی، شناسایی عوامل تأثیرگذار در بازگشت مهاجران و شناسایی انواع نوآوری‌های مهاجران بازگشته است. از این رو پژوهش حاضر درصدد

یافتن پاسخ به پرسش‌های زیر است:

- ۱- چه عواملی در بازگشت مهاجران به روستاها تأثیرگذارند؟
- ۲- بازگشت مهاجران به روستاها چه نقشی در متنوع‌سازی منابع درآمد و اشتغال روستاییان داشته است؟
- ۳- آیا بین برگشت مهاجران و معیشت پایدار در روستاها، رابطه وجود دارد؟

پیشینه تحقیق

جیالو^۱ (۲۰۰۹) در مقاله‌ای با عنوان "سرمایه‌ی انسانی، بازگشت مهاجران و کارآفرینی روستایی در چین" بیان می‌کند که در اصلاحات اقتصادی اوایل دهه‌ی ۱۹۸۰ میلادی، در حدود ۱۳۰ میلیون نفر از ساکنان مناطق روستایی به محدوده‌های شهری به‌طور موقت یا دائم منتقل شدند. کارگران مهاجر در موفقیت اقتصادی چین نقش مهمی داشتند و مهاجران پس از بازگشت به روستاها، در پدیداری کارآفرینی روستایی بسیار مؤثر بوده‌اند (Jialu, 2009, 1). گوردون^۲ و همکاران (۱۹۹۴) در مقاله‌ای با عنوان "وضعیت اشتغال مهاجران روستایی و بازگشت مهاجران" بیان می‌کنند، مهاجران روستایی زمانی که به روستاها برگشتند، موقعیت شغلی بالاتری از نظر اقتصادی - اجتماعی کسب کرده‌اند (Gordon, De Jong and Marilou, Legazpi Blair, 1994, 693). دوویا و همکاران (۲۰۰۶) مزایای متعدد تولید دام برای خانوارهای روستایی در ثرنال^۳ آفریقای جنوبی را بررسی کرده و به ارزش پولی کسب شده از فروش دام در تداوم معیشت پایدار خانوارها پرداخته‌اند (Doviea, Shackleton and Witkowski, 2006, 1). تاو و وال (۲۰۰۹) در مقاله‌ای بیان کردند یکی از راهبردهای معیشت پایدار برای روستاییان، گردشگری روستایی است و برای نشان دادن رابطه بین گردشگری و معیشت به مطالعه‌ای از تایوان پرداختند و گردشگری را به‌عنوان راهبرد اتخاذ شده برای معیشت پایدار روستاییان دانستند (Tao and Wall, 2009, 90). احمد (۲۰۰۹) در مقاله‌ای، از نقش رویکرد معیشت پایدار برای کاهش فقر، در منطقه میمنسینگ^۴ بنگلادش بر نقش پرورش ماهی برای تنوع فعالیت‌های اقتصادی در نواحی روستایی تأکید می‌کند (Ahmed, 2009, 1).

مبانی نظری

زندگی در جهان امروزی، نیاز به اندیشه‌ی نو برای زیستن دارد. امروزه، توسعه‌ی منابع انسانی، عامل بنیادین و پیش‌نیازی ضروری برای دستیابی به توسعه‌ی پایدار روستایی است. مناطق روستایی برای رفاه خود، بیشتر به کشاورزی تکیه می‌کنند و این چیزی است که ما امروزه آن را آزادانه تصدیق می‌کنیم با مزارع متنوع، خدمات محلی، کسب‌وکارهای کوچک، سفرهای روزانه به شهر، منازل کارگران، سازمان‌های محلی و محل استراحت که تصویری از اقتصاد روستایی

1. Jialu
2. Gordon
3. Thorndale
4. Mymensingh

معاصر است (Lowe, 2008, 3). تا سال‌های گذشته، در مطالعه‌ی اقتصاد روستایی، نیاز به رویکردی فراگیرتر برای ایجاد رضایت عمومی در بین روستاییان احساس می‌شد. کشاورزی و رشد آن دیگر به‌عنوان تنها موتور توسعه‌ی روستایی نیست، بلکه شواهد روزافزون هم در کشورهای پیشرفته و هم کشورهای در حال پیشرفت نشان می‌دهد که در مطالعه‌ی فرایندهای توسعه‌ی روستایی، باید به گذران زندگی و راهبردهای رفاه خانواده‌های روستایی در چشم‌اندازهای اقتصاد روستایی متمرکز شد (Rocchi, 2009, 1). معیشت پایدار روستایی، از جمله رویکردهایی است که سعی دارد مشکل فقر و آسیب‌پذیری خانوارها را بر محوریت انسان حل کند. تعاریف متفاوتی درباره‌ی مهاجرت بازگشتی از شهر به روستا مشاهده می‌شود؛ اما جست‌وجوی نظریه‌ای که بتواند همه‌ی ابعاد موضوع بازگشت مهاجران را شامل شود تا حدود زیادی مشکل است. مهاجرت برگشتی فرایندی است که بر اساس آن، افراد بعد از یک دوره اقامت طولانی‌مدت در سرزمین دیگر (مقصد) به سرزمین اولیه‌ی خود (مبدأ) بازمی‌گردند (Phillips & Potter, 2003, 3). در تعاریف دیگر، این پدیده بیشتر واکنشی نسبت به ایجاد جذابیت در مناطق روستایی قلمداد می‌شود که از طریق ایجاد درآمد در فعالیت‌هایی مانند دامداری یا کشاورزی، بازنشستگی و گاهی اوقات ناشی از مشکلات زندگی شهری پدید می‌آید (Okali, Okpara & Olawoye, 2001, 55). جریانی که در آن فرد یا افرادی که بنا به دلایل مختلفی، از سرزمینی که قبلاً به‌عنوان محل سکونت جدید خود انتخاب کرده‌اند، دوباره به مکان اولیه‌ی خود بازگردند. گرچه باید گفت که این بازگشت بیشتر به‌واسطه‌ی عوامل کشش / جاذبه در نواحی روستایی، نسبت به عوامل دافعه در مناطق شهری صورت می‌گیرد (دیانی، ۱۳۸۷، ۱۲۵). مهاجرت برگشتی نوعی از مهاجرت موقتی است که شخص مورد نظر، ایده‌ی بازگشت به مبدأ خود را دارد. مهاجرت برگشتی وضعیتی را بیان می‌کند که شخص مهاجر با تمایل خود و به‌ویژه بعد از مدت زمان مشخص، به مبدأ بازمی‌گردد (Dustmann and Weiss, 2007, 3). رویکرد معیشتی در بحث کاهش فقر، در طول دهه گذشته محبوبیت زیادی کسب کرده است و مهاجرت از یک منطقه به منطقه‌ی دیگر برای بهبود معیشت از ویژگی‌های اصلی تاریخ بشر است (Srivastava, 2003, 4). تغییرات عمده‌ای در تفکر روستایی در بیش از نیم قرن گذشته رخ داده است و رویکرد معیشت پایدار روستایی به‌طور بالقوه در کشورهای در حال توسعه در تلاش برای کاهش فقر روستایی است (Ellis and Biggs, 2001, 437). رویکرد معیشت پایدار، در طول سال‌های گذشته، بهترین روش برای پرداختن به مسائل فقر و توانمندسازی فقرا بوده است. معیشت یعنی تفکر در مورد دسترسی به دارایی‌ها و مدیریت برای نگهداری آن است (Dearden, Philip & Roland, Rachel & Allison, Gaia & Allen, Catherine, 2002, 6).

خاستگاه آن به کمیسیون جهانی محیط زیست و توسعه^۱ بازمی‌گردد که معیشت پایدار را به‌عنوان یک مفهوم تلفیقی، مطرح و این‌گونه تعریف کرد: "وجود ذخیره‌ی کافی مواد غذایی و نیز نقدینگی مناسب برای برآوردن نیازهای اساسی است" (WCED, 1987, 2). این مفهوم بعدها از سوی چمبرز و کانوی^۲ (۱۹۹۲) برای دربرگیری ابعادی چون قابلیت‌ها گسترش یافت و در گفت‌وگوهایی که پیرامون چاپ گزارش حکومت انگلستان با عنوان "گزارش دولت در خصوص توسعه‌ی بین‌المللی" صورت گرفت، به موضوعی برای تحلیل‌های بیشتر تبدیل شد (DFID, 1997, 22).

1. World Commission on Environment and Development
2. Chambers and Conway

جدول ۱. اهداف توسعه‌ی هزاره تا سال ۲۰۱۵ میلادی

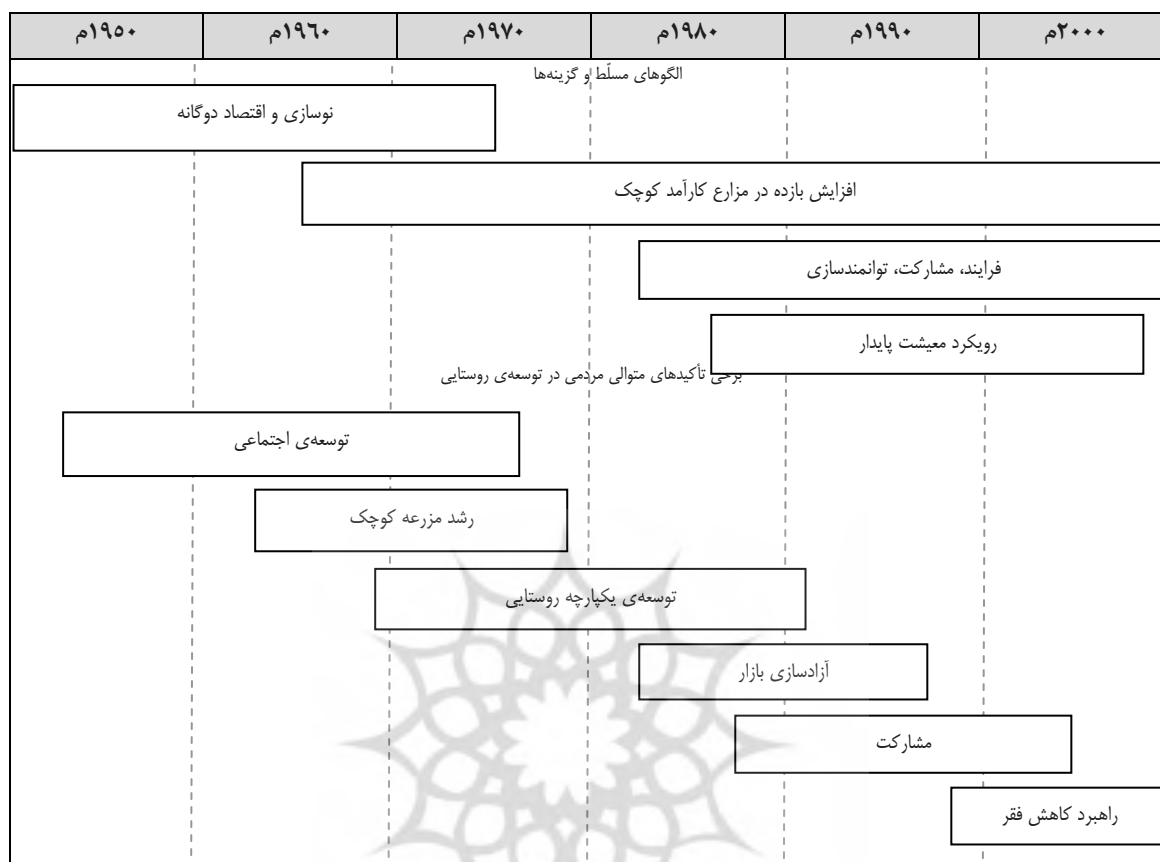
هدف	آرمان
به نیمه‌رساندن نسبت افرادی که درآمدشان کمتر از یک دلار در روز است / به نیمه رساندن افرادی که از گرسنگی رنج می‌برند.	ریشه‌کنی فقر و گرسنگی شدید
گذراندن دوره‌ی کامل آموزش‌های ابتدایی توسط کودکان در همه جا.	دست‌یابی همگانی به آموزش ابتدایی
ریشه‌کنی نابرابری جنسیتی در همه‌ی سطوح آموزشی.	بهبود برابری جنسیتی و توانمندسازی زنان
کاهش دو سوم نرخ مرگ‌ومیر کودکان زیر ۵ سال.	کاهش مرگ‌ومیر کودکان
کاهش سه چهارم نرخ مرگ‌ومیر مادران.	بهبود سلامت مادران
متوقف کردن و شروع روند معکوس در گسترش ایدز، مالاریا و بیماری‌های عمده‌ی دیگر.	مبارزه با اچ. آی. وی. / ایدز، مالاریا و بیماری‌های دیگر
به نیمه‌رساندن جمعیتی که دسترسی به آب آشامیدنی سالم ندارند / بهبود چشمگیر در زندگی دست‌کم ۱۰۰ میلیون نفری که ساکن محله‌های فقیرنشین هستند / معکوس کردن روند تخریب منابع زیست‌محیطی و یکپارچه‌سازی اصول توسعه‌ی پایدار.	تضمین دست‌یابی به محیط‌زیست پایدار
شکل‌گیری یک نظام مالی و تجاری بدون تبعیض که نیازهای خاص کشورهای را که کمترین میزان توسعه‌یافتگی را دارند مورد توجه قرار دهد (وضع تعرفه و دسترسی غیر سهمیه‌ای) / پرداختن به مسئله‌ی بدهی خارجی کشورهای در حال توسعه / تأمین دسترسی به داروهای حیاتی در کشورهای در حال توسعه که فرد توانایی خرید آن را داشته باشد و نیز در دسترس قرار دادن فناوری‌های نوین.	گسترش مشارکت جهانی برای توسعه

Source: United Nations, 2002, 22-35

جدول ۲. رویکردهای توسعه‌ی روستایی از دهه‌ی ۱۹۵۰ تا ۲۰۰۰ میلادی

۱۹۵۰ م	۱۹۶۰ م	۱۹۷۰ م
نوسازی (تجدد) مدل اقتصاد دوگانه بازگشت به کشاورزی توسعه‌ی اجتماعی دهقانان تنبل	رویکرد دگرگونی انتقال فناوری مکانیزاسیون گسترش کشاورزی نقش رشد کشاورزی انقلاب سبز (آغاز) کشاورزی عقلایی	توزیع مجدد با رشد نیازهای اساسی توسعه‌ی یکپارچه روستایی سیاست دولت کشاورزی تعیین سیاست‌های کشاورزی تعیین هدایت اعتبار تعصب شهری تحریک نوآوری انقلاب سبز (ادامه) به‌هم‌پیوستگی رشد روستایی
۱۹۸۰ م	۱۹۹۰ م	۲۰۰۰ م
تعدیل ساختار بازار آزاد کسب قیمت واقعی عقب‌نشینی دولت ظهور سازمان‌های غیردولتی (NGO) ارزیابی سریع روستایی (RRA) سیستم‌های پژوهش کشاورزی (FSR) امنیت غذایی و تحلیل قحطی توسعه‌ی روستایی بدون گسترش توسعه‌ی زنان (WID) تخفیف فقر	اعتبارات کم ارزیابی مشارکت روستایی (PRA) بازیگران توسعه‌ی روستایی تحلیل گروه‌گذار شبکه‌های امن روستایی جنسیت و توسعه (GAD) محیط‌زیست و پایداری کاهش فقر	معیشت پایدار حکمرانی خوب عدم تمرکز مشارکت انتقادی رویکردهای گسترده بخشی حمایت اجتماعی ریشه‌کن کردن فقر

Source: Ellis and Biggs, 2001, 439

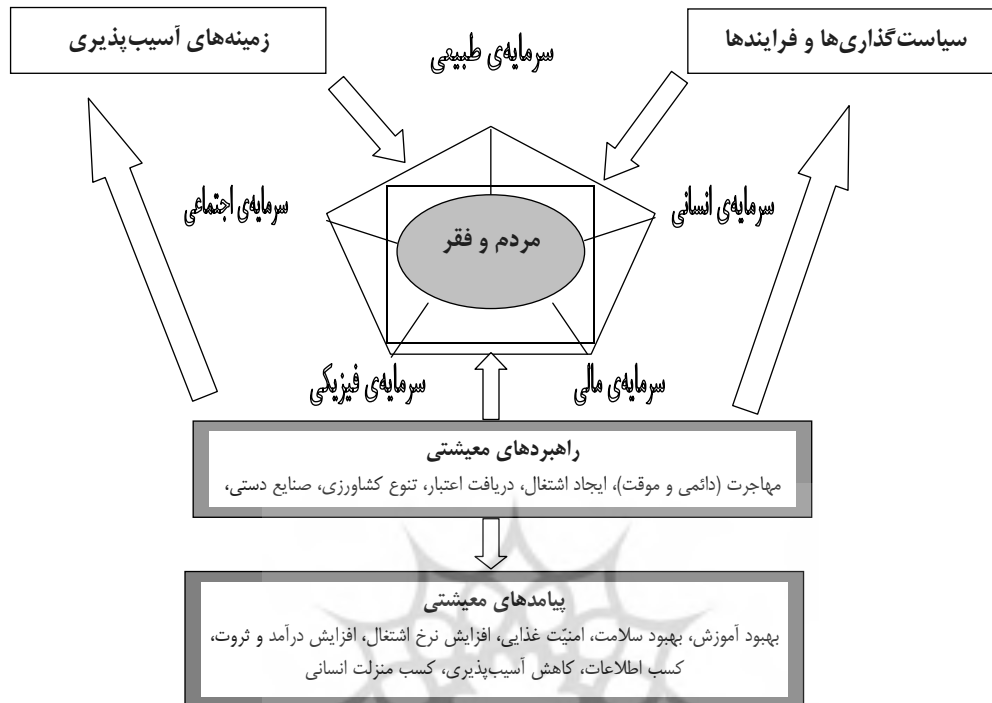

Source: Ellis and Biggs, 2001, 442

شکل ۱. الگوهای مناسب در توسعه روستایی در چند دهه‌ی گذشته

معیشت به معنی زندگی و زنده بودن؛ توانایی‌ها^۱، دارایی‌ها^۲ و فعالیت‌هایی^۳ است که برای زندگی و زنده بودن مورد نیاز است (Chambers, 2005, 5). برخی از نهادها متدولوژی معیشت پایدار را در برنامه‌های توسعه‌ی خود پذیرفته‌اند. رویکرد معیشت پایدار، راه تفکر مبتنی بر فقر و آسیب‌پذیری زندگی است و به فعالیت‌های توسعه کمک می‌کند که مردم‌محور (تمرکز روی اولویت‌های مردم فقیر)، پاسخ‌گو و مشارکتی (گوش دادن و پاسخ به اولویت‌های معیشتی شناسایی شده از سوی خود مردم فقیر)، چند سطحی (کار در سطوح مختلف برای کاهش فقر)، هدایت شده (با کمک بخش‌های دولتی و خصوصی)، پویا (پاسخ انعطاف‌پذیر به مردم در شرایط گوناگون)، پایدار (ایجاد توازن اقتصادی، نهادی و پایداری اجتماعی و زیست‌محیطی) (CHF, 2005, 9).

1. Living
2. Capabilities
3. Assets
4. Activities

شکل ۲. مدل مفهومی تحقیق

پنج مفهوم حیاتی برای فهم چارچوب معیشت شامل مفهوم آسیب پذیری، دارایی های معیشتی، سیاست گذاری ها و مؤسسه ها، راهبردهای معیشتی، پیامدهای معیشتی است (McDonagh and Bunning, 2009, 23). آسیب پذیری بیانی از ناامنی در رفاه افراد، خانواده و جامعه در روبه رویی با تغییرات محیطی است. چارچوب مفهوم آسیب پذیری در معیشت، شامل: فصلی بودن (نوسان قیمت ها و تولیدها، فرصت های شغلی)؛ شوک ها یا تکان های وارد شده ناگهانی (درگیری ها، جنگ، بیماری ها، سیل، طوفان، خشکسالی، آفت ها، زمین لرزه، آتش سوزی، سرقت) و روندهای بحران زای پیش بینی شدنی (کمبودهای فصلی، افزایش جمعیت، کاهش حاصلخیزی خاک، آلودگی هوا) است (Chambers & Conway, 1991, 25).

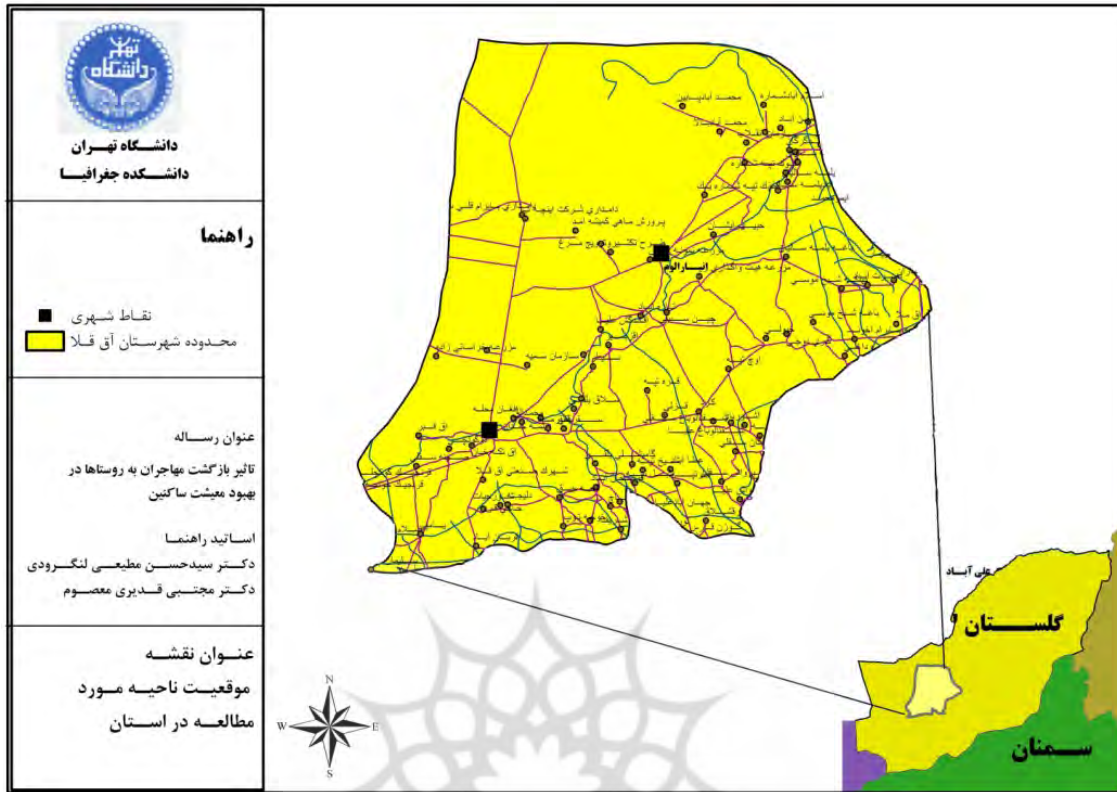
تا کنون پنج دسته از دارایی های سرمایه ای شناسایی شده اند، هر چند ممکن است به آن مواردی مانند سرمایه ی سیاسی (قدرت و ظرفیت برای تأثیر گذاشتن بر تصمیم گیری) اضافه شود؛ با این وجود پنج مقوله ی اصلی سرمایه ی انسانی، سرمایه ی اجتماعی، سرمایه ی طبیعی، سرمایه ی فیزیکی (Timalsina, 2007, 76) و سرمایه ی مالی (Serrat, 2008, 2) است. راهبردهای معیشتی ترکیبی از فعالیت ها هستند که مردم برای دستیابی به اهداف خود که همان امرار معاش است انتخاب می کنند. فعالیت های معیشتی یا راهبردها، به ترکیبی از فعالیت ها و انتخاب هایی که مردم برای رسیدن به آرزوهای خود، در چارچوب دارایی، آسیب پذیری و سیستمی که در آن زندگی می کنند اشاره می کند (CHF, 2005, 12). در بسیاری از مناطق روستایی، بقا و یا بهبود زندگی مردم، تنها با تکیه بر کشاورزی امکان پذیر نیست، بلکه

اتخاذ طیف وسیعی از راهبردهای معیشتی لازم است (Thieme, 2006, 13). راهبردهای معیشتی ممکن است با کاربرد منابع طبیعی برای فعالیت، مهاجرت و ارسال وجوه، فعالیت‌های خارج از مزرعه، مقرری و حقوق بازنشستگی و... باشد؛ بنابراین، انتخاب راهبرد یک فرایند پویا است (Serrat, 2008, 4). در بیشتر پژوهش‌ها، مهاجرت بخش اصلی معیشت خانوارها و افراد است. نقش مهاجرت در کاهش آسیب‌پذیری خانوارها روشن بوده و نقش مثبتی دارد (Goodrich, 2001, 22). پیامدهای معیشتی، دستاوردها و خروجی‌های اقدامات معیشتی است. پیامدها می‌تواند در ایجاد انگیزه در تعیین فعالیت‌ها کمک کند (CHF, 2005, 13). مهاجرت راهبردی معیشتی است که از سوی خانوارها، برای غلبه بر محدودیت‌های توسعه از قبیل از بین رفتن بازارها، بیکاری، خدمات ناکافی دولت و کاهش خطرهای درآمدی استفاده می‌شود (De Haas, 2009, 23). مهاجران بازگشته، حامل سرمایه و فناوری بوده و کارآفرین هستند و به توسعه‌ی جامعه‌ی محلی خود کمک می‌کنند (Zhao, 2002, 377). پژوهش‌ها نشان می‌دهند که تجارب و دانش‌های جدید، بیشتر از سوی جوانان کسب شده‌اند و به دلیل کسب تجربه‌ی مهاجرت، باعث بهبود وضعیت خانواده‌ها و اجتماعات شده‌اند. تجارب مهاجران می‌تواند سرمایه‌های انسانی را افزایش دهد و این مهاجران می‌توانند به‌عنوان رهبران جدید در توسعه‌ی محلی، نقش عمده‌ای ایفا کنند (Ping & Shaohu, 2005, 7). نتایج معیشت می‌تواند شامل درآمد بیشتر، افزایش رفاه زیستی، کاهش آسیب‌پذیری، کاهش نابرابری، بهبود امنیت غذایی، پایداری محیط‌زیست با استفاده پایدار از منابع طبیعی باشد که باعث بهبود ارزش و منزلت انسانی می‌شود (Serrat, 2008, 4).

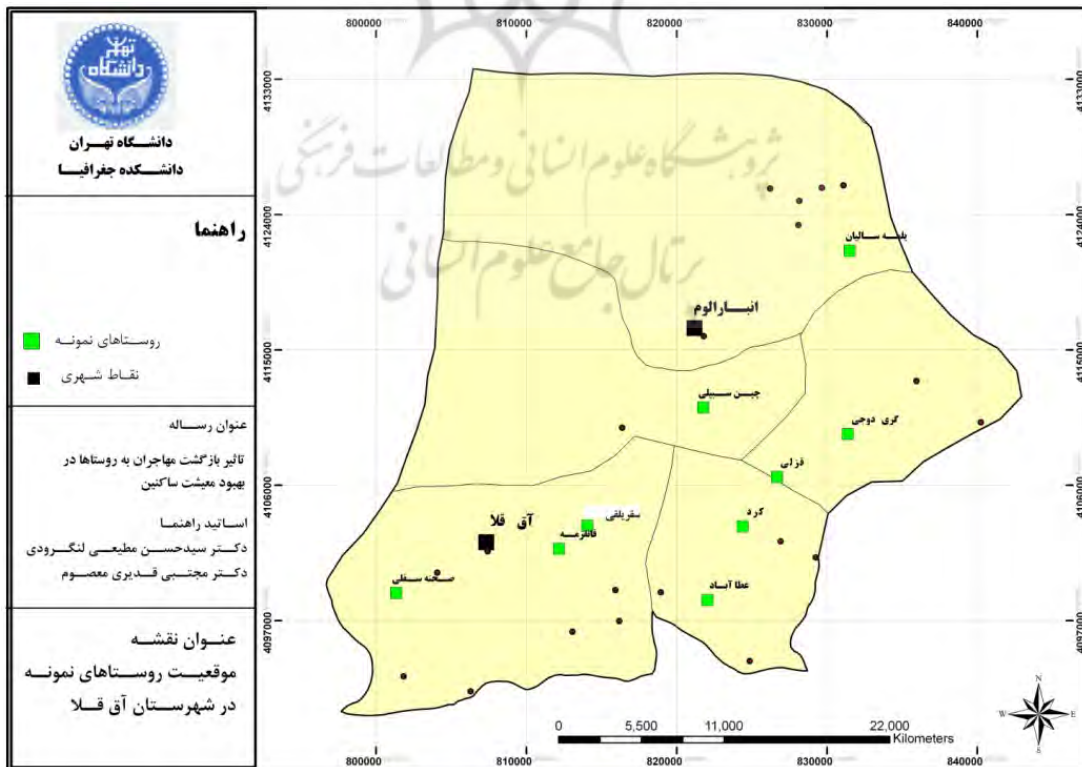
رویکرد معیشت در بردارنده‌ی ابعاد اقتصادی، اجتماعی، زیست‌محیطی و دیگر جنبه‌هایی است که مستقیم و غیرمستقیم به دو صورت پیش‌بینی شدنی و پیش‌بینی نشدنی، بر رفاه مردم تأثیر می‌گذارد. به‌کارگیری چنین چارچوبی همانند ابزار تحلیلی و راهنمای عملی در طراحی و اجرای سیاست‌های اجتماعی مناسب‌تر در زمینه‌ی توسعه‌ی روستایی، ضروری به نظر می‌رسد. نهادینه‌شدن تدریجی رویکرد معیشت پایدار در دستور کار برنامه‌ریزی سازمان‌های توسعه در سراسر جهان می‌تواند همچون اساس و مبنایی برای توسعه‌ی روستایی حامی فقرا، مورد توجه قرار گیرد (هال و میجلی، ۱۳۸۸، ۱۷۶-۱۷۸).

محدوده‌ی مورد مطالعه

در این پژوهش محدوده‌ی مورد مطالعه، شهرستان آق‌قلا در شمال استان گلستان است (شکل ۳). وسعت شهرستان آق‌قلا ۱۷۶۳/۱۵ کیلومترمربع (۸/۶۳ درصد مساحت استان و رتبه‌ی سوم از نظر وسعت در بین شهرستان‌های استان) است. بر اساس تقسیمات اداری و کشوری تا سال ۱۳۸۸ این شهرستان از دو بخش (مرکزی، وشمگیر)، دو شهر (آق‌قلا و انبارالوم)، پنج دهستان و ۷۴ آبادی مسکون و ۵ آبادی خالی از سکنه تشکیل شده است (سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی استان گلستان، ۱۳۸۴، ۷۹). جمعیت شهرستان آق‌قلا در سال ۱۳۸۵ برابر ۱۰۹،۴۴۰ نفر بوده که ۴۲،۶۸۷ نفر در مناطق شهری و ۶۶،۷۵۳ نفر در مناطق روستایی سکونت داشته‌اند.

شکل ۳. موقعیت ناحیه‌ی مورد مطالعه در استان

شکل ۴. موقعیت روستاهای نمونه در شهرستان آق قلا

روش تحقیق

روش انجام پژوهش حاضر به صورت توصیفی و تحلیلی بوده و جهت گردآوری اطلاعات از روش‌های میدانی به شیوه‌ی پرسش‌نامه و گفت‌وگو استفاده شده است. جامعه‌ی نمونه شامل تمام مهاجران برگشتی در محدوده‌ی مورد مطالعه است. اطلاعات لازم بر اساس پرسش‌نامه‌ای که پژوهشگر آن را با توجه به اهداف پژوهش تهیه کرده، گردآوری شده است و تعداد پرسش‌نامه‌های تکمیل شده از سوی مهاجران بازگشته، ۶۲ مورد بوده است. در پرسش‌نامه از طیف لیکرت برای سنجش متغیرهای پژوهش استفاده شده و برای روایی پرسش‌نامه از استادان و کارشناسان نظرخواهی و سپس برای پایایی پرسش‌نامه‌ها از آلفای کرونباخ استفاده شد که نتیجه آن ۰/۷۵۹ است.

جدول ۳. شاخص‌ها و گویه‌های پژوهش

مؤلفه	شاخص	گویه
سرمایه‌ی انسانی	بهداشت	امکان تأمین هزینه‌های بهداشتی، دسترسی به توالت بهداشتی، برخورداری از آب آشامیدنی سالم
	مهارت	توانایی انتقال مهارت به روستا، سطح استقبال روستاییان از مهارت فراگرفته مهاجر
	پوشاک	توانایی خرید پوشاک، سطح رضایت از پوشاک، توانایی داشتن پوشاک فصلی
	تغذیه	توانایی تأمین تغذیه، کمیّت و کیفیت تغذیه، سطح رضایت از تغذیه
	نوآوری	توان نوآوری شغلی، توانایی دسترسی به نوآوری‌ها، سطح آگاهی از تأثیر مهاجرت بر کسب نوآوری
	رقابت	توان رقابت شغلی، توان رقابت در تولید، توان بازاریابی
	متنوع شدن منابع درآمدی	توانایی متنوع کردن منابع درآمدی
سرمایه‌ی مالی	پس‌انداز	توانایی داشتن پس‌انداز، سطح رضایت از میزان پس‌انداز
	درآمد	توان درآمدی، رضایت از میزان درآمد
	وام و اعتبار	دسترسی به وام، توان بازپرداخت وام، استفاده از وام در مشاغل زودبازده
سرمایه‌ی اجتماعی	اعتماد	سطح جلب اعتماد دیگران، تمایل برای کمک مالی به دیگران
	مشارکت	مشارکت در امور مالی روستا، مشارکت در امور عمرانی روستا، مشارکت در امور خیریه، مشارکت در امور آموزشی روستا، مشارکت در امور انتخاباتی روستا
	آموزش	سطح رضایت از مدارس، توانایی تأمین هزینه‌های آموزشی
	دسترسی به اطلاعات	آگاهی از اخبار، سطح استفاده از رسانه‌ها، سطح رضایت از دسترسی به اطلاعات
سرمایه‌ی فیزیکی	مسکن	برخورداری از مسکن مقاوم، سطح رضایت از مسکن
	دسترسی به انرژی	سطح دسترسی به انرژی، سطح رضایت از دسترسی به انرژی
	دسترسی به وسایل نقلیه	دسترسی به وسیله‌ی نقلیه، سطح رضایت از وسیله‌ی نقلیه
سرمایه‌ی طبیعی	اراضی زراعی	داشتن اراضی زراعی، میزان مالکیت بر اراضی زراعی

جدول ۴. موقعیت و جمعیت روستاهای دارای مهاجر بازگشته محدوده مورد مطالعه

شماره	بخش	دهستان	آبادی	خانوار	جمعیت		
					کل	مرد	زن
۱	وشمگیر	مزرعه‌ی جنوبی	چین سبیلی	۷۶۷	۳۳۳۶	۱۵۶۵	۱۷۷۱
۲	وشمگیر	مزرعه‌ی شمالی	یلمه سالیان	۶۷۸	۳۲۶۳	۱۵۶۱	۱۷۰۲
۳	مرکزی	آق آلتین	عطا آباد	۹۴۳	۴۵۲۶	۲۲۱۹	۲۳۰۷
۴	مرکزی	آق آلتین	قزلی	۱۹۷	۹۳۷	۴۴۹	۴۸۸
۵	مرکزی	آق آلتین	کرد	۳۷۶	۱۸۲۲	۸۸۵	۹۳۷
۶	مرکزی	شیخ موسی	گری دوجی	۴۵۱	۲۳۳۱	۱۱۴۶	۱۱۸۵
۷	مرکزی	گرگان بوی	صحنه سفلی	۶۱۰	۲۹۵۸	۱۴۰۱	۱۵۵۷
۸	مرکزی	گرگان بوی	سقر یلقی	۱۸۴	۹۸۹	۴۸۰	۵۰۹
۹	مرکزی	گرگان بوی	قانقرمه	۳۴۳	۱۶۶۲	۸۱۰	۸۵۲
جمع	-	-	-	۴۵۴۹	۲۱۸۲۴	۱۰۵۱۶	۱۱۳۰۸

منبع: مرکز آمار ایران، ۱۳۸۵

یافته‌های تحقیق

تمام پاسخ‌گویان مرد و محل تولد تمامی آنها روستا و ۸۷/۱٪ آنها بین ۲۶ تا ۳۵ سال سن و ۹۰/۳٪ متأهل بوده‌اند. مقصد مهاجرتی همه آنها تهران و شهرک‌های اطراف آن بوده است.

جدول ۵. سن و مدرک تحصیلی پاسخ‌گویان

سن	تعداد	درصد	مدرک تحصیلی	تعداد	درصد
کمتر از ۲۰ سال	۰	۰	پایین‌تر از سیکل	۸	۱۲/۹
بین ۲۱ تا ۲۵ سال	۴	۶/۵	سیکل	۱۲	۱۹/۴
بین ۲۶ تا ۳۰ سال	۳۰	۴۸/۴	کمتر از دیپلم	۸	۱۲/۹
بین ۳۱ تا ۳۵ سال	۲۴	۳۸/۷	دیپلم	۳۰	۴۸/۴
بیشتر از ۳۶ سال	۴	۶/۵	بالتر از دیپلم	۴	۶/۵

جدول ۶. سال مهاجرت و سال بازگشت پاسخ‌گویان

سال مهاجرت	تعداد	درصد	سال بازگشت	تعداد	درصد
قبل از سال ۱۳۷۰	۴	۶/۵	قبل از سال ۱۳۷۰	۰	۰
بین ۱۳۷۱ تا ۱۳۷۵	۸	۱۲/۹	بین ۱۳۷۱ تا ۱۳۷۵	۰	۰
بین ۱۳۷۶ تا ۱۳۸۰	۲۶	۴۱/۹	بین ۱۳۷۶ تا ۱۳۸۰	۴	۶/۵
بین ۱۳۸۱ الی ۱۳۸۵	۲۴	۳۸/۷	بین ۱۳۸۱ الی ۱۳۸۵	۳۴	۵۴/۸
بعد از سال ۱۳۸۶	۰	۰	بعد از سال ۱۳۸۶	۲۴	۳۸/۷

روند مهاجرت روستاییان به تهران و شهرک‌های اطراف آن تا سال ۱۳۸۰ همواره با افزایش مواجه بوده است اما پس از این سال از تعداد افراد مهاجر کاسته شده و بر تعداد مهاجران بازگشته افزوده شده است. دلیل آن را می‌توان بر افزایش سرمایه‌گذاری در مناطق روستایی از سوی افراد بازگشته دانست که با توجه به مهارت کسب شده، توانسته‌اند اقدام به راه‌اندازی کارگاه‌های تولیدی کنند و وضعیت درآمدی پاسخ‌گویان قبل و بعد از مهاجرت، گواه روشنی بر این مدعاست که (۷۴/۲٪) قبل از مهاجرت بیکار و بدون درآمد مستقل بوده، اما (۷۷/۴٪) پس از بازگشت درآمد ماهانه‌ی بیش از ۵۰۰ هزار تومان را ذکر کرده‌اند.

بررسی خاستگاه مهاجران نشان می‌دهد که بیشتر آنان در روستاهای واقع در شرق شهرستان آق‌قلا سکونت داشته‌اند که اقتصاد این روستاها بر کشاورزی دیم استوار است و بخش بزرگی از مهاجران از روستاهای پُرجمعیت بوده‌اند و روستاهای کم‌جمعیت، مهاجرفرستی کمتری داشته‌اند.

جدول ۷ نشانگر آن است که مهم‌ترین علل مهاجرت، نبود شغل و نداشتن زمین کشاورزی (۷۷/۵٪) و مهم‌ترین دلایل بازگشت، کسب مهارت کافی و امکان ادامه‌ی کار در روستا و ازدواج (۷۹٪) ذکر شده‌اند.

جدول ۷. مهم‌ترین دلایل مهاجرت و بازگشت از سوی پاسخ‌گویان

ردیف	مهم‌ترین دلایل مهاجرت	درصد	مهم‌ترین دلایل بازگشت	درصد
۱	نبود شغل در روستا	۵۸/۱	کسب مهارت کافی و امکان ادامه‌ی کار در روستا	۴۸/۴
۲	نداشتن زمین کشاورزی	۱۹/۴	ازدواج	۳۰/۶
۳	احساس نامطلوب به ادامه‌ی زندگی در روستا	۹/۷	وجود بازار مصرف در نزدیک محل زندگی	۹/۷
۴	احساس شرمساری در برابر خانواده	۸/۱	برخورداری از مسکن مناسب و ارزان	۶/۵
۵	اختلاف با والدین	۴/۸	هزینه‌های پایین زندگی در روستا نسبت به شهر	۴/۸

مالکیت خانوادها بر زمین‌های کشاورزی بسیار محدود بوده و با افزایش تعداد افراد خانوارها و بالا رفتن هزینه‌های زندگی و نبود اشتغال در نواحی روستایی، خانوارها توان معیشتی خود را تا حدود زیادی از دست داده‌اند؛ بنابراین برای تقویت توان معیشتی، مهاجرت را به‌عنوان راه‌حل مشکلات انتخاب می‌کنند.

شیوه‌ی گیرایی به‌صورت شبکه‌ی اجتماعی و همگی در بخش غیررسمی شهری جذب شده‌اند و میزان ساعت‌های کاری بیان شده توسط مهاجران، ۱۰ الی ۱۲ ساعت کار در روز است.

در پژوهش حاضر با استفاده از شیوه‌ی آماری آزمون T و Z به تحلیل داده‌ها مبتنی بر تغییرپذیری هر یک از سرمایه‌ها و گویه‌های پژوهش پرداخته شد. تحلیل‌های آماری نشانگر آن است که پس از بازگشت مهاجران ماهر به نواحی روستایی مورد مطالعه، تأثیر مثبت و معنادار بر سرمایه‌های انسانی، مالی، فیزیکی، اجتماعی و طبیعی صورت گرفته که در جدول ۸ ارائه شده است.

جدول ۸. محاسبه‌ی آماره‌های مربوط به تحلیل داده‌ها

سطح معناداری	آماره Z ^۱	گویه‌ها	آماره T	خطای استاندارد	میانگین	سرمایه‌ها				
۰/۰۰۰	۷/۷۵	امکان تأمین هزینه‌های بهداشتی	۴۶/۱۵	۰/۳۷۹	۱/۸۳* ۴/۰۶**	سرمایه‌ی انسانی				
۰/۰۰۰	۷/۶۲	دسترسی به توالت بهداشتی								
۰/۰۰۰	۶/۳۶	برخورداری از آب آشامیدنی سالم								
۰/۰۰۰	۷/۴۸	توانایی انتقال مهارت به روستا								
۰/۰۰۰	۷/۱۴	سطح استقبال روستاییان از مهارت فراگرفته مهاجر								
۰/۰۰۰	۷/۳۵	توانایی خرید پوشاک								
۰/۰۰۰	۷/۷۹	سطح رضایت از پوشاک								
۰/۰۰۰	۶/۴۳	توانایی داشتن پوشاک فصلی								
۰/۰۰۰	۷/۴۸	توانایی تأمین تغذیه								
۰/۰۰۰	۷/۳۳	کمیت و کیفیت تغذیه								
۰/۰۰۰	۷/۶۲	سطح رضایت از تغذیه								
۰/۰۰۰	۷/۶۱	توان نوآوری شغلی								
۰/۰۰۰	۶/۸۱	توانایی دسترسی به نوآوری‌ها								
۰/۰۰۰	۶/۹۴	سطح آگاهی از تأثیر مهاجرت بر کسب نوآوری								
۰/۰۰۰	۷/۷۴	توان رقابت شغلی	۴۴/۹۶	۰/۳۳۰	۲/۱۵* ۳/۹۲**	سرمایه‌ی مالی				
۰/۰۰۰	۷/۷۴	توان رقابت در تولید								
۰/۰۰۰	۷/۲۱	توان بازاریابی								
۰/۰۰۰	۶/۳۳	توانایی متنوع کردن منابع درآمدی								
۰/۰۰۰	۶/۶۷	توانایی داشتن پس‌انداز								
۰/۰۰۰	۶/۹۶	سطح رضایت از میزان پس‌انداز								
۰/۰۰۰	۷/۸۶	توان درآمدی								
۰/۰۰۰	۷/۶۹	رضایت از میزان درآمد								
۰/۰۰۰	۷/۳۵	دسترسی به وام								
۰/۰۰۰	۶/۳۱	توان بازپرداخت وام								
۰/۰۰۰	۷/۰۷	استفاده از وام در مشاغل زودبازده								
۰/۰۰۰	۴/۰۴	سطح جلب اعتماد دیگران								
۰/۰۰۰	۶/۲۴	تمایل برای کمک مالی به دیگران								
۰/۰۰۰	۶/۳۱	مشارکت در امور مالی روستا								
۰/۰۰۰	۶/۷۶	مشارکت در امور عمرانی روستا								
۰/۰۰۰	۶/۷۵	مشارکت در امور خیریه								
۰/۰۰۰	۶/۷۰	مشارکت در امور آموزشی روستا								
۰/۰۰۰	۶/۶۵	مشارکت در امور انتخاباتی روستا								
۰/۰۰۰	۶/۵۲	سطح رضایت از مدارس	۳۰/۲۴	۰/۳۹۹	۲/۳۸* ۳/۹۱**	سرمایه‌ی اجتماعی				
۰/۰۰۰	۶/۸۳	توانایی تأمین هزینه‌های آموزشی								
۰/۰۰۰	۶/۴۷	آگاهی از اخبار								
۰/۰۰۰	۶/۳۵	سطح استفاده از رسانه‌ها								
۰/۰۰۰	۶/۵۴	سطح رضایت از دسترسی به اطلاعات								
۰/۰۰۰	۴/۰۷	برخورداری از مسکن مقاوم								
۰/۰۰۰	۶/۹۷	سطح رضایت از مسکن								
۰/۰۰۰	۷/۶۱	سطح دسترسی به انرژی								
۰/۰۰۰	۷/۷۴	سطح رضایت از دسترسی به انرژی								
۰/۰۰۰	۷/۷۴	دسترسی به وسیله‌ی نقلیه								
۰/۰۰۰	۷/۷۵	سطح رضایت از وسیله‌ی نقلیه								
۰/۰۰۰	۴/۰۰	مالکیت بر اراضی زراعی					۲/۸۰	۰/۴۰۹	۱/۵۰* ۱/۶۵**	سرمایه‌ی طبیعی
۰/۰۰۰	۳/۸۷	میزان مالکیت بر اراضی زراعی								

* میانگین قبل از مهاجرت ** میانگین بعد از مهاجرت

منبع: مطالعات نگارنده، ۱۳۸۹

نتیجه‌گیری

عامل اصلی فقر و بیکاری در محدوده‌ی مورد مطالعه این است که زمین نمی‌تواند جمعیت روزافزون روستاها را به‌کار گیرد؛ بنابراین معیشت خانوارها در معرض آسیب‌پذیری قرار گرفته است. در این پژوهش، به ارزیابی عملکرد بازگشت مهاجران ماهر به روستاها در معیشت پایدار روستایی پرداخته شد. نتایج نشان می‌دهند رابطه نزدیکی بین رویکرد معیشتی با بخش غیررسمی شهری وجود دارد و بازگشت مهاجران ماهر به روستاهای مورد مطالعه، موجب شکل‌گیری فعالیت‌های جدید (صنعتی و خدماتی) در کنار فعالیت‌های قبلی در نواحی روستایی شده است و در ایجاد منابع درآمدی جدید و مطمئن نقش بسیار مهمی ایفا کرده است. مهم‌ترین فعالیت‌های جدید به‌وجود آمده از سوی مهاجران بازگشته به روستاها عبارت‌اند از: مبل‌سازی، کابینت‌سازی (فلزی و چوبی)، کارگاه‌های درب و پنجره‌سازی، تعمیرگاه موبایل، تراشکاری، نجاری (به‌ویژه تهیه‌ی میز کامپیوتر و زیر تلوزیونی "ترون" با ام.دی.اف)، جوش کاری، صاف کاری و گلگیرسازی، آلومینیوم‌سازی، نقاشی و قیرپاشی اتومبیل، تعمیرگاه لوازم برقی، عکاسی و فیلم‌برداری و خدمات کامپیوتری، تأسیس آشپزخانه پخت غذا برای مراسم‌های مختلف و... که بسیاری از جوانان بیکار روستایی را در خود جذب کرده و از مهاجرت آنان به شهرها جلوگیری کرده است. تعداد مشاغل جدید ایجاد شده که به‌صورت کارگاه ۶۲ مورد بوده و تعداد نیروی استخدامی آنها به‌صورت دائم ۱۶۲ نفر و به‌صورت موقت ۷۱ نفر است.

بازگشت مهاجران ماهر به روستاها با توجه به نوع مهارتی که در طول دوره‌ی مهاجرت فرا گرفته‌اند، از جمله نیازهای جدید مطرح شده‌ی محدوده‌ی مورد مطالعه بوده و شکل‌گیری این فعالیت‌ها در نواحی روستایی، افزون‌بر ایجاد اشتغال دائم و پایدار در روستاها، توانسته منابع جدید معیشتی برای روستاییان فراهم آورد و آسیب‌پذیری بسیاری از خانوارها را به‌طور مؤثری کاهش دهد و توان مناسبی برای اداره‌ی زندگی به آنها ببخشد که نتایج حاکی از رضایت آنان از نوع شغل و مهارت‌شان است.

نتایج آزمون آماری T نشان می‌دهد که بازگشت مهاجران ماهر به روستاها در مؤلفه‌ی سرمایه‌های انسانی، مالی، فیزیکی، اجتماعی و طبیعی تأثیر مثبتی به‌همراه داشته است و توان آنها را به‌طور چشمگیری افزایش داده است. همچنین با اطمینان از تأثیر بازگشت مهاجران ماهر به نواحی روستایی بر سرمایه‌های گفته شده، با استفاده از آزمون Z به تحلیل تمام گویه‌ها پرداخته شد و نتایج نشان می‌دهد که از نظر آماری، تأثیر مثبت و معنادار است. بررسی آماری پرسش‌نامه‌ها نشان می‌دهد، علاوه‌بر ایجاد اشتغال و کسب درآمد مناسب برای مهاجران ماهر بازگشته، سرمایه‌های فیزیکی، انسانی، مالی، اجتماعی و طبیعی افراد، تحت تأثیر افزایش درآمد و انتقال تجارب و فرهنگ زندگی شهری تغییر چشمگیری یافته است و نتایج آزمون نیز آن را تأیید کرده است. مهم‌ترین پیامدهایی که این نوع مهاجرت برای مهاجران ماهر بازگشته در محدوده‌ی مورد مطالعه به ارمغان آورده را می‌توان به درآمد بیشتر، افزایش رفاه، کاهش آسیب‌پذیری، بهبود امنیت غذایی، بهبود شأن و منزلت انسانی برای مهاجران بازگشته اشاره کرد که مهاجران بازگشته ماهر بدان دست یافته‌اند.

در این راستا، پیشنهادهای زیر برای بازگشت مهاجران به نواحی روستایی ارائه می‌شود:

تلاش برای متنوع کردن اقتصاد روستایی با استفاده از کارآفرینان و ایجاد بنگاه‌های کوچک و متوسط، ایجاد فرصت‌های جدید شغلی به‌ویژه برای فارغ التحصیلان، جوانان و زنان روستایی توصیه می‌شود.

آموزش‌های حرفه‌ای به‌عنوان عامل اصلی سیاست اشتغال‌زایی محسوب می‌شود که زمینه‌ساز ایجاد فرصت‌های شغلی پایدار است و از ارکان مهم برای به واقعیت تبدیل شدن تدابیر در چارچوب طراحی ملی فعالیت‌ها برای اشتغال محسوب می‌شود.

ارتباط و پیوند مناسب بین مراکز علمی و دست‌اندرکاران امر توسعه‌ی روستایی و استفاده‌ی بهینه از دستاوردهای مراکز علمی و دانشگاهی می‌تواند در متنوع کردن اقتصاد روستاها و در توسعه‌ی نقاط روستایی نقش مؤثری ایفا کند. در رویکرد معیشت پایدار روستایی، مهاجران بی‌هیچ نوع هزینه‌ای برای دولت، توانسته‌اند مهارت‌های گوناگونی را کسب کنند و با توجه به انگیزه‌ی بازگشت در آنها ضروریست حمایت‌های دولت در چارچوب وام‌های بلندمدت و با بهره‌ی کم انجام گیرد تا مهاجران توانایی تأسیس و تداوم حرفه‌های آموزش دیده خود باشند و در کاهش فقر و بیکاری نواحی روستایی نقش بسیار مهمی ایفا کنند.

منابع

- Ahmed, N., 2009, **The Sustainable Livelihoods Approach to the Development of Fish Farming in Rural Bangladesh**, Journal of International Farm Management, Vol. 4, No.4, PP. 1-18.
- Andersen, L., 2002, **Rural – Urban Migration in Bolivia: Advantages and Disadvantages**, Institute De Investigations Socio-Economics, Universidad Catholic Boliviana, La Paz, Bolivia.
- Brotherhood of ST Laurence Working for an Australia Free of Poverty, 2008, **Seasonal Labour Mobility**, Responsible Business Conduct, Decent Work and Regional Engagement, OECD.
- Chambers, R., 2005, **Ideas for Development**, Earth Scan Publication, London, Sterling VA.
- Chambers, R. & Gordon, R. C., 1991, **Sustainable Rural Livelihoods: Practical Concepts for the 21st Century**, Institute of Development Studies, Paper 296, IDS.
- CHF, 2005, **Sustainable Livelihoods Approach Guidelines**, Partners in Rural Development, Chapel, Ottawa, Canada.
- Dayyani, L., Taherkhani, M. and Eftekhari, A. R., 2008, **Feasibility of Immigrants Resettlement under Consideration of Committee Emdad of Imam Khomeini, Case Study: Pakdasht County**, Journal of Village and Development, Vol. 11, No. 2, PP. 119-142.
- Dearden, P., Roland, R., Allison, G., Allen, C., 2002, **Sustainable Livelihood Approaches – From the Framework to the Field**, Supporting Livelihoods - Evolving Institutions, University of Bradford.
- De Haas, H., Bakewell, O., Castles, S., Jónsson, G. & Vezzoli, S., 2009, **Mobility and Human Development**, International Migration Institute (IOM).
- Doviea, D., Shackletonb, C.M. & Witkowski, E.T.F., 2006, **Valuation of Communal Area Livestock Benefits**, Rural Livelihoods and Related Policy Issues, Elsevier, Land Use Policy 23.

- DFID, 1997, **Eliminating World Poverty: A Challenge for the 21st Century**, Department for International Development, London.
- Dustmann, C. & Yoram W., 2007, **Return Migration: Theory and Empirical Evidence** Centre for Research and Analysis of Migration, Department of Economics, University College of London.
- Ellis, F. & Biggs, S., 2001, **Evolving Themes in Rural Development 1950s-2000s**, Development Policy Review, Overseas Development Institute, Published by Blackwell Publishers, Vol. 19, PP. 437-448.
- Goodrich, R., 2001, **Sustainable Rural Livelihoods: A Summary of Research in Mali and Ethiopia**, Institute of Development Studies Brighton, Sussex BN1 9RE England.
- Gordon F. De Jong & Marilou, C. & Legazpi, B., 1994, **Occupational Status of Rural Out-Migrants and Return Migrants**, Rural Sociology, Vol.59, PP. 693-707.
- Hal, A. & Mijli, J. 2009, **Social Policy and Development**, Translators by Ebrahimi, M. & Sadeghi, A.R., Jameeshenasan Publication, Tehran.
- Jialu, L., 2009, **Human Capital**, Returning Migration and Rural Entrepreneurship in China, Department of Economics, Indiana University, Wylie Hall, Bloomington, IN 47405, USA.
- Lowe, P., 2008, **The Rural North: Landscapes of Endeavour and Enquiry**, The 2008 Cameron-Gifford Lecture, Centre for Rural Economy Discussion Paper Series No. 16, Research Report, University of Newcastle, PP. 1-16.
- Management Organization & Planning Golestan Province, 2005, **Economic and Social Appearance of Golestan Cities**, Gorgan.
- McDonagh, J. & Bunning, S., 2009, **Methodological Approach, Planning and Analysis**, Field Manual for Local Level Land Degradation Assessment in Drylands, United Nations University (UNU).
- Moshiri, S.R., Mahdavi, M. & Amar, T., 2004, **Need for Change in Economic Function in Rural Area**, Geographical Research, No. 50, PP.143-160.
- Nazari, A.H. & Collaborators, 2004, **Identification and Evaluation Potential of Labor Immigrant Rural-Urban and Feasibility Organizing in Industrial Rural Area, Case Study: Gonbad Kavoods Township**, Management Organization and Planning Golestan.
- Okali, D., Okpara, E. & Olawoye, J., 2001, **The Case of Aba and its Region, Southeastern Nigeria**, Working Paper Series on Rural-Urban Interactions and Livelihood Strategies, Working Paper 4, Human Settlements Programmed IIED, 3 End Sleigh Street, London, WC1H 0DD.
- Phillips, J. L. & Potter, R. B., 2003, **Social Dynamics of "Foreign-Born" and "Young" Returning Nationals to the Caribbean: A Review of the Literature**, Geographical Paper, the University of Reading, No. 167.
- Ping, H. & Shaohua, Z., 2005, **Internal Migration in China: Linking it to Development**, Paper for Regional Conference on Migration and Development in Asia Lanzhou, China, Department for International Development (DFID).
- Rocchi, B., 2009, **Gathering Information on Total Household Income Within an "Industry Oriented" Survey on Agriculture: Methodological Issues and Future Perspectives**, Wye City Group on Statistics on Rural Development and Agriculture Household Income Second Meeting, Rome, Italy.

- Serrat, O., 2008, **The Sustainable Livelihoods Approach**, Manila: ADB.
- Srivastava, R., 2003, **An Overview of Migration in India**, Its Impacts and Key Issues, Jawaharlal Nehru University, New Delhi, India.
- Statistical Center of Iran, 2006, **General Census of Population and Housing**, Golestan, Ag gala.
- Tao, T.C.H. & Wall, G., 2009, **Tourism as a Sustainable Livelihood Strategy**, Pergamon. The journals Web Site: Is Located at <http://www.elsevier.com/located/Tourman>, Tourism Management, 30, PP. 90–98.
- Thieme, S., 2006, **Social Networks and Migration**, Far West Nepalese Labour Migrants in Delhi, Department of Geography, University of Zurich, Winter 190, 8057 Zurich, Switzerland.
- Timalsina, K.P., 2007, **Rural Urban Migration and Livelihood in the Informal Sector a Study of Street Vendors of Kathmandu Metropolitan City**, Nepal, Norwegian University of Science and Technology (NTNU).
- United Nations, 2002, **Millennium Development Goals**, New York: United Nations.
- Wahba, J., 2003, **Does International Migration Matter?** a Study of Egyptian Return Migrants, Department of Economics University of Southampton, SO17 1BJ United Kingdom.
- WCED, 1987, **Food 2000: Global Policies for Sustainable Agriculture**, Zed Books, London.
- Zhao, Y., 2002, **Causes and Consequences of Return Migration: Recent Evidence from China**, Journal of Comparative Economics, Vol. 30, No. 2, PP. 376-394.